

Дарбанов Б.Е. – ф.и.д.
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Караева Н.О. – изденүүчү
Ош мамлекеттик университети

АТРИБУТИВДИК КАТЫШТЫН “САН АТООЧ+ЗАТ АТООЧ” ТИБИНДЕГИ ТАТААЛ ГИДРОНИМДЕР

СЛОЖНЫЕ ГИДРОНИМЫ ТИПА “ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ+ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ” В АТРИБУТИВНОМ УЧАСТИИ

ATTRIBUTIVE PHRASES “ADJECTIVE+NOUN” IN COMPOUND HYDRONYMS

Аннотация: Макалада кыргыз жана корей тилдериндеги «сан атооч + зат атооч» тибиндеги татаал гидронимдер изилдөөгө алынып, алардын компоненттеринин морфемалык өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Аннотация: В статье проанализирован морфемный состав компонентов сложных гидронимов типа “имена числительное+ имена существительные” в кыргызском и корейском языках.

Abstract: The article deals with researching of compound hydronyms “numeral + noun” in Kyrgyz and Korean languages.

Түйүндүү сөздөр: салыштырмалуу, зат атооч, сын атооч, татаал гидронимдер, компоненттер.

Ключевые слова: сопоставление, имена существительные, имена числительные, сложные гидронимы, компоненты.

Key words: comparison, nouns, numerals, complex hydronyms, components..

Белгилүү бир жердин, шаардын, айылдын суусунун кайсы тилде аталышынын, анын түпкү тегинин, эмне себептен ошондой аталып калышынын, ал ат эмнени билдире тургандыгынын бир канча маанилери бар. Бир катар элдерде ошол жердин жаратылыш өзгөчөлүктөрүнө жараша ат берүү негизги орунду ээлесе, экинчи бир элдерде ошол жерди ким ээлеп тургандыгына, же алгач ирет ким жашап, ким биринчи болуп отурукташкандыгына жараша ат коюлат

Кыргыз-корей тилдериндеги топонимдер, гидронимдер грамматикалык планда изилденүүгө муктаж жана бүгүнкү күндө котормодо, салыштырмада актуалдуулукка ээ экендигин белгилеп кетебиз. Аталган тилдерде гидронимдерди морфологиялык аспектиде салыштыруу негизги маселелерден болуп саналат.

Сан атоочтор жалпы лингвистикада тил бирдиктери аркылуу реалдуу чындыкты чагылдыруунун, материяны абстракциялоонун тил аркылуу берилиши болуп эсептелет. Сан жана сандык түшүнүк математикада гана эмес, лингвистикада да маанилүү орунду ээлейт. Гидронимдин реалдуу чындык менен болгон катышын аныктап-тактай турган жер-суу аттарынын маанилик компоненттери алардын сандык маанилери болуп саналат. Жогоруда айтып өткөнүбүздөй, гидронимдердин маанилери реалдуу чындык менен байланышы бар болгондо гана жер-суу аттары тарыхый жана социалдык милдет аткара алат.

Лингвистиканын азыркы өнүгүш этабында тигил же бул синтетикалык типтеги гидронимдердеги сөздөрдүн айкашуу же ыңгайлашпоо факторун жөн гана белгилеп койбостон, айкашуучу элементтердин өз ара байланышкан аракетин ачып көрсөтүп, терең механизмдерин үйрөнүү зарыл. Ошондуктан сан атоочтордун гидронимдердин курамында башка сөз түркүмдөрү менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн да карап чыгуу биздин милдетибиз болуп саналмакчы. Сан атоочтун айкашуу мүмкүнчүлүктөрү азыркы лингвистикада ар түрдүү багытта изилденүүдө. Сан атоочтордун ар түрдүү бирдиктерин талдоо

семантикалык өнүткөн (позиция) да жүргүзүлөт. Сандык маанидеги лексемалардын семантикалык теориялык жоболору Н.Д.Арутюнова, С.Д.Кацнельсон, Е.В.Падучева ж.б. окумуштуулар тарабынан кеңири жана ар тараптуу иштелип чыккан. Алардын бардыгы сан атоочтордун гидронимдердин составындагы семантикалык структурасына көп көңүл бөлүшкөн. Ошондуктан сан атоочтун синтетикалык гидронимдердеги лексикалык-семантикалык жана синтаксистик байланыштарынын көп түрдүүлүгү, көптөгөн жоболордун бирдей эмес мааниде чечмелениши көптөгөн терминдердин пайда болушуна шарт түзгөн [2:36]. Баса белгилей кетүүчү нерсе ар кайсы авторлор аталган терминдерге түрдүү маани-мазмун беришкен, же тескерисинче, бирдей эле терминдер менен аташкан. Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө валенттүүлүк жана айкашуу аныктамалары синонимдик көрүнүшкө ээ. Д.Е.Розенталь менен М.А.Теленкованын «Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө» сөздүн валенттүүлүгү «сөздүн бөлөк сөздөр менен сөз айкалыштарына кирүү жөндөмдүүлүгү» деп аныкталып, «айкашуу» түшүнүгүнөн айырмаланып турат, ал эми «айкашуу – тил элементтеринин бири-бирине биригүү жөндөмдүүлүгү» деп аныкталат. О.С.Ахманова «айкашуу – тилдеги элементтердин бири-бирине биригүүсү» деп белгилеген. Көптөгөн окумуштуулар татаал сан атоочтук компоненттердин (гидронимдердин) жасалуу табиятын бирдей деңгээлдеги бирдиктердин айкашуусу катары эсептешет [1:36].

Окумуштуу-тилчилер тарабынан татаал гидронимдердин фактысы татаал сан атоочтор жана айкашуу менен бир катар түшүнүк катары каралып келген. Бир катар лингвисттер валенттүүлүк менен айкашууну чектөө зарылчылыгына басым жасашкан. Мындай чектөө тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн эске алууга өбөлгө түзөт, б.а., бул иш жүзүнө ашырылган форма менен моделдердин гана жыйындысы эмес. Татаал атрибутивдик багыттагы гидронимдер - сөздөр менен сөздүн тандалып айкашуусунун потенциалдуу жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Айкашуу болсо – ошол жөндөмдүүлүктүн географиялык аталыштардагы актуалдашы.

Алсак, кыргыз гидронимикасында “Алты-Суу” гидроним катарында жолугат. Атрибутивдик катышта келген бул татаал гидронимдин алгачкы компоненти денотаттын санын чагылдыруу менен кыргыз элинин тарыхында кыйла мурда башталган урбанизация маселесин чагылдырат. Ошондой эле байыркы катмардан орун алган Беш-Балык гидроними катарында жолугат. Атрибутивдик компоненти сан атоочтон болгон бул гидроним тарыхый фактыны чагылдыруу менен бирге алгачкы кыргыз мамлекетинин түзүлүшүнөн кабар берет. Ошондой эле беш сан атоочу Кыргызстандын гидронимиясында жана ошондой эле кытайлык кыргыздардын гидронимиясында арбын жолугат. Мисалы, Беш-Белчир, Беш-Ашуу. Дагы бир байыркы гидронимдердин мисалы катарында Жети-Суу гидроними жалпы эле аймактын аталышы катарында колдонулат. Гидронимдин биринчи компоненти болуп саналган жети сан атоочу кыргыз тилиндеги активдүү гидролексема катарында маани бере тургандыгын белгилеп кетишибиз керек. Мына ушундай семантикалык жана менталдык өзгөчөлөгүнүн негизинде жети гидролексемасы активдүү атрибутивдик компоненттерди түзүүчү лингвистикалык бирдик болуп саналат. Мисалы, Жети-Төр, Жети-Өгүз, Жети-Сай ж.б. Бир эле учурда Үч-Каркыра гидронимин да жогоркудай моделдеги гидронимдердин катарына кошууга болот. Албетте, биринчи компоненти объекттин санын көрсөтүү менен гана чектелбестен, бир канча денотаттын ортосундагы географиялык байланышты да чагылдырат. Жалпы эле кыргыз гидронимикасында үч сан атоочу активдүү гидролексемалардын катарына кирет. Биздин пикирибизче, үч сан атоочунун кыргыз элинин аң-сезиминде мааниси тарыхый жана психологиялык кошумча семантикасы менен да мүнөздөлөт. Мисалы, *Үч-Арал*, *Үч-Кууш*, *Үч-Кошой* ж.б. Дагы бир байыркы аталыш болуп саналган *Эки-Өрүктү* гидронимин келтирүүгө болот. Албетте, эки сан атоочу эки бирдей сапаттагы объектилерди маанилик жактан интеграциялоо менен геосферанын башка сегменттерине салыштырат. Мындай салыштыруулар өз кезегинде гидронимдин географиялык жана лингвистикалык маанисин күчөтөт. Кыргызстандын гидронимиясында жолугуучу эки гидролексемасы, Н.Жапаровдун жана М.Шамшиеванын ою боюнча, денотаттарды горизонталдык деңгээлде салыштыруу максатында колдонулат. Ал эми корей

гидронимиясындагы Кымхоган (금호강), Ёнан (영안) гидронимдери жогоркудай моделдеги гидронимдердин катарын толуктайт. *Жалгыз-Арча* гидроними мааниси боюнча корей тилиндеги заттык маанидеги сан атоочтор аркылуу жасалган суу аталыштарына жакындашат. Бирок эсептик сан атоочтон сырткары сандык маанидеги жалгыз жана кош лексемаларынын гидронимдердин атрибутивдик компоненти катарында жолугуусу кыргыз тилинин семантикалык типологиясын чагылдырат. Бирок сандык маанидеги жалгыз атрибутивдик компоненти жалаң гана денотаттын санын билдирбестен, объектинин өзгөчө мүнөзүн жана ордун баса белгилөөгө болот. Ошондой эле жалгыз сандык маанидеги лексема басымдуу түрдө препозитивдик абалда жолуга турган атрибутивдик элемент экендигин белгилеп кеткибиз келет. Корей тилиндеги Синчонган, Хёнсанган гидронимдери аталган моделдеги гидронимдердин катарын толуктайт.

Сан атоочтордун тилдик категория катарында гидронимдердин составында жолугуусун мыйзам ченемдүү деп караган Н.Ө.Чечейбаева: «Сан атооч менен зат атоочтун айкашынан географиялык аттар, адамдын, айбандын энчилүү аттары да жасалган: *Тогуз-Булак, Жети-Өгүз, Үч-Дөбө, Кырк-Кайыш, Кырк-Казык, Жети-Суу, Миң-Дөбө, Үч-Арал, Үч-Терек, Жети-Өзөн, Беш-Таш, Он бир-Жылга, Үч-Моюнча, Муз-Бугу тоосу, Муз-Тоо бели, Үч-Капкан суусу* ж.б. Ошондой эле окумуштуу «сан атоочтордун синтаксистик мүнөздөмөсүн» татаал гидролексемалардын составында жолугуучу сан атоочтордун мисалында аныктайт [1: 74].

Д.Исаев Кыргызстандын түндүк аймагында жолугуучу гидронимдердин составында сан атоочтук компоненттердин арбын болуусу менен бир катарда алардын кыргыз гидронимиясынын өнүгүүсүнө тийгизген таасирин көрсөткөн. Ал эми Түштүк Кыргызстандын гидронимдер курамындагы сан атоочтордун татаал гидронимдердин жасалышына тийгизген таасирин К.К.Конкобаев өз изилдөөсүндө бекемдейт.

Корей тилинде жансыз жана жандуу предметтердин сандык классификаторлору айырмалуу болушат. Бирок негизги сандык константаны билдирүүчү сан атоочтор айн тилиндеги сан атоочтордун негизинде түзүлүп, табигый суу объектисинин сандык белгисин көрсөтөт.

Н.Жапаров татаал гидронимдердин составындагы сан атоочтор кыргыз тилиндеги сандык маанини берүүчү жалгыз, кош жана эгиз сыяктуу гидролексемалардын лингвистикалык мааниси олуттуу экендигине басым жасаган.

Ала турган болсок, корей гидронимиясындагы Кам//хам гидроформанттарынын этимологиясы катарында кыргыз тилинин байыркы катмарына тиешелүү болгон Кем, Кемин гидронимдеринин корей гидронимикасындагы формасы катарында Хам/ханган дарыясы Кымгансан тоолорунан башат алган жана түндүк багытында Тедоксан тоолорунан башталган Ханкаң ([한강](#)) [дарыяларынын биригүүсүнөн турат. Эки-Кемин](#) эки негиздүү татаал гидроним катарында жолугат. Биринчи компонент катарында келүүчү эки сан атоочу аныкталгыч катарында келүүчү кыргыз тилинин байыркы абалынан бери сакталып келген Кемин гидронимин санын көрсөтөт. Кемин гидроними Чоң-Кемин, Кичи-Кемин түрүндө Түндүк Кыргызстандын гидронимиясында да жолугат. Корей гидронимикасында Гымган (금강), Ёнан (영안) формасында жолуктурабыз [2: 83].

эсептик сан	заттык мааниде	кытай тилинин таасири
• хана ↔ бир; т/дул ↔ эки; сет ↔ уч; нет ↔ торт; тасэт ↔ беи; йэсэм ↔ алты; илгоп ↔ жети; йэдэ(л)оп ↔ сегиз; ахон ↔ тогуз. • йол/р ↔ он; йор + хана, йор//йол + дул, йол + сет, йол + нет ж.б.	• хан ↔ бир; т/дул ↔ эки; сет ↔ уч; нет ↔ торт; тасэт ↔ беи; йэсэм ↔ алты; сымул ↔ жыйырма. • атрибутивдик формасы: хан, ту, се, со, сок, не, нэ, нэж, тэ, тат, йэт, йэсэт, сыму, сымул.	• ил ↔ бир; и ↔ эки; сам ↔ уч; са ↔ торт; о ↔ беи; юк ↔ алты; чхил ↔ жети; пхал ↔ сегиз; ку ↔ тогуз. сымул ↔ жыйырма. • син ↔ он; си + бил, сиб + и, сиб + сам, сиб + са ж.б.

Жогорудагы келтирилген атрибутивдик катыштын «сан атооч + зат атооч» тибиндеги татаал гидронимдерин бир макаланын чегинде изилдөөгө аракет кылдык.

Адабияттар:

1. Джапаров Н.Р., Гидронимия Кыргызстана. – Б.: 2006.
2. Исаев Д., Жер-суу аттарынын сыры. – Ф.:1977
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Ответ. редактор Э.Р.Тенишев. – М.: 1984.